

*LUKÁCS Olga*¹:

Adalékok az Erdélyi Református Egyházkerület püspöki székhelye körüli vitákhoz a 18–19. században

*Abstract. On the Debates about the Episcopal See of the Transylvanian
Reformed Diocese in the 18th–19th Centuries*

In parallel with the process of reorganization of the Transylvanian Reformed Diocese, some significant changes took place around the bishop's office.

The first change was around the bishop's residence.

From 1782, the bishop's permanent residence was in Nagyenyed, in a building donated by Zsuzsánna Thoroczky for this purpose. Since from then on the bishop was the first priest of the parish of Nagyenyed, there was a question as to the source of his salary. No income was offered by the diocese for the bishop's first priestly position. After a lengthy discussion, the General Consistory of the Transylvanian Reformed Diocese appointed the College of Nagyenyed to contribute Ft 300 to the salary of the first bishop of Enyed. The bishop, however, was not willing to give up his regular priestly position in another parish for this stipulated salary.

¹ Egyetemi tanár, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Református Tanárképző és Zeneművészeti Kar; e-mail: olga.lukacs@ubbcluj.ro.

Zsigmond Eperjesi was the first bishop to move from Felvinc to the new bishop's residence in 1784, but only on the condition that he was paid a full teacher's salary.

The archives of the Enyed College were destroyed in 1849, and so we do not know exactly when and how the agreement was made according to which the bishop would receive approximately one teacher's salary from the public treasury of the college during his time in Enyed. Bishop János Antal also lived in Enyed until 1849. In November 1849, Bishop János Antal, who was already very weak, fled to Târgu-Mureș as a result of the revolutionary events, and the bishop's residence in Nagyenyed fell into disrepair and became uninhabitable.

From 1852, Samuel Bodola took over the bishop's duties, initially from Târgu-Mureș, and from 1854 from Cluj-Napoca.

In this study, we follow up the adverse circumstances and controversies that had led to the construction of a permanent episcopal residence in the 1890s, also in Cluj-Napoca, in parallel with the construction of the building of the Faculty of Theology in Cluj, which was to be the bishop's residence.

Keywords: Transylvanian Reformed Diocese, General Consistory of the Transylvanian Reformed Diocese, episcopal see, Enyed College, episcopal residence

Az Erdélyi Református Egyházkerületet a fejedelemség korszakát követően a Supremum Consistorium vezette, amely egyben a világi református elit védnökségét is jelentette a Habsburg uralom alatt.² A 18. század végére több irányból is érkeztek javaslatok az egyházi hierarchia és a Főkonzisztórium átszervezésére, amelyet II. József 1781-es türelmi rendelete is elősegített.³

² A Főkonzisztórium 1682-ben kezdte el működését. Elsősorban az egyház anyagi ügyeinek intézésére kapott felhatalmazást, de elkerülhetetlen volt a kormányzás ügyeibe való beavatkozás is. Az Állandó Főkonzisztórium fokozatosan a legfőbb egyházi kormányzói hatóság lett. Mellette megmaradt ugyan a „generális zsinat”, de hatásköre csak a tisztán „egyházinak” tartott ügyekben volt, más dolgokban a Főkonzisztórium döntött.

³ LUKÁCS Olga (2015): Az Erdélyi Református Egyház 19. századi újraszervezése a kálvini egyházszervezet tükrében, In: Pálfi József (szerk.): *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*. Debrecen – Nagyvárad, Hatvani István Teológiai Kutatóintézet, Debreceni Református Hittudományi Egyetem. 254–273.

Az átszervezési kísérletekkel párhuzamosan a püspöki hivatal körül is néhány jelentős változás történt, amely magának a püspöki tisztnak és az egyháziaknak is a fokozottabb jelenlétét szerette volna szorgalmazni a református egyház vezetésében.

A korábbi századokban a református püspököknek a megválasztását követően nem volt külön rezidenciája, maradt a gyülekezetében, onnan végezte a püspöki teendőket, illetve, amennyiben a fejedelmi család papja volt, a fejedelmi udvarban. Csak az 1679-es zsinati ülésen rendelték el, hogy a mindenkori református püspök lakóhelyéül a Ghil-lányitól örökölt gyulafehérvári ház szolgáljon, hivatali birtokául pedig a borosbocsárdi és sárdi területek.⁴

A Főkonzisztórium 1682-ben elkezdte működését, s ettől kezdve a püspök jelenléte az egyházkormányzatban nem volt feltétlenül szükséges, teendője nagy része az éves generális zsinat vezetésére szorítkozott, így a továbbiakban is a püspök megmaradt saját gyülekezetében.⁵ A közegyházi és iskolai vagyon felügyelete a Főkonzisztórium hatáskörébe tartozott.

Székelny Lászlóné gróf Thoroczkay Zsuzsanna 1782-ben püspöki lak céljából a nagyenyedi Miriszló-utcai telkét és házát adományozta. Ezzel az adománnyal kapcsolatosan, zsinati és főkonzisztórium határozat szerint,⁶ a mindenkori püspök a nagyenyedi egyház első papja lesz, a fizetést is aszerint kapja, de személyesen nem köteles a gyülekezetben papi teendőket végezni.⁷ A határozat szerint az egyházközségben végzett kötelessége abban áll, hogy a közgyűlésen elnököl. Így tehát 1782-től a püspök állandó lakhelye Nagyenyed lett, ahol a Bethlen-tanoda lelkésznevelő is működött 1662-től, amely a lelkészképzést biztosította.

⁴ LUKÁCS Olga (2020): Püspöki successio és a patrónusi jog kérdése az erdélyi református egyházban a 18–19. században, In: Kiss Réka–Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány–Identitás–Történelem. 2019 (Sorozat: Reformáció Öröksége 3/1)*. Budapest, L'Harmattan. 365–374.

⁵ LUKÁCS Olga (2010): Date privind istoria episcopiei reformate din Transilvania în secolele XVI–XVII, In: Lukács Olga et al. (szerk.): *Evoluția instituțiilor episcopale în Bisericile din Transilvania. De la începuturi până la 1740*. Partea I. Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană. 99–119.

⁶ Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Főkonzisztórium Levéltár (a továbbiakban: ErdReflvt FkLvt.) 1783. 7. „titkos bölcsességben tartó céllal”.

⁷ MAKKAI Domokos (1878): *Antal János*, In: *Nagy papok életrajza*. Budapest. 243.

A püspök Enyedre való költözésével kapcsolatosan felmerült a kérdés, hogy mivel az egyházközség első papja, miből állják a fizetését?⁸ Jövedelmet a püspök első papi állásához ugyanis nem ajánlott az egyházközség, s az első pap addigi fizetését, a dézsma-quartát, a második pap fizetésére fordította. Ebben a kényes helyzetben a Főkonzisztórium a nagyenyedi kollégiumot kérte fel arra, hogy 300 Ft összeggel járuljon az enyedi első pappá lett püspök jövedelmének a „neveléséhez”.⁹ Azt a kikötést is tette, hogy amennyiben a püspökség székhelye megváltozna, vagy a kollégium anyagi helyzete romlana, úgy felmentődik e püspöki segélyezés alól. Azt is leszögezték, hogy a kollégium a püspökség számára semmilyen természetbeni fizetésre nincs kötelezve. A Főkonzisztórium által szabott követelményeket a kollégium előljárósága el is fogadta. A püspök azonban ezért a megszabott fizetésért nem volt hajlandó egy más egyházközségben már meglévő rendes papi állását feladni.

Eperjesi Zsigmond volt az első püspök, aki 1784-ben Felvincről költözött be az új püspöki lakba, de csak azzal a feltétellel, ha számára egy egész tanári fizetést folyósítanak.¹⁰ A következő püspökök laktak Nagyenyeden: Eperjesi Zsigmond (1784–1793), Keresztes Máté (1794–1795), Abacs János (1796–1815), Bodola János (1815–1836), Antal János (1836–1847).

Az enyedi kollégium levéltára 1849-ben elpusztult, és így nem tudjuk pontosan, mikor és hogyan történt az a megállapodás, mely szerint a püspök Enyeden való székelése idején körülbelül egy tanári fizetés összegét kapta a kollégium közpénztárából. Például az 1849-es évre a püspök fizetése 1846 Ft 40 kr volt.¹¹

⁸ Amint az akkori tárgyalások jegyzőkönyvéből kitűnik, az egyházközség nehezen fogadta el, hogy a püspöknek megadja az első papi hivatalt, mert abban a papválasztási jogát látta csorbulni.

⁹ ErdRefLvt. FkLvt. 1783–76. „A mlgs. főconsistorium kívánván a ref. püspöknek jövedelmét jobb karban helyzetetni, annak nevelésire, hogy az enyedi collegium is concuraljon, illendőnek tartotta, mely szerint azon bölcs czélnak elősegítése végett reá ment a mlgs. Curatoratus és a t. Professoratus, hogy esztendőnként a cassa publica Colegii 300 mfrtok járuljanak ki a püspök számára.”

¹⁰ ErdRefLvt FkLvt. 1784–39.

¹¹ Egy 1849. január 12-ről fennmaradt számadás a következőkben tünteti fel a kollégiumtól járó rendes püspöki fizetést: „Késpénz 416 frt 40 kr.; 116 véka búza; 116 véka másodbúza; 24 öl tűzifa; 6 szekér széna; 160 kalangya szalma. Minthogy terményt akkor kiadni nem lehetett, ezt is pénzürtékké számították.” ErdRefLvt. Közgyűlési Jk. 1885. 11.

A forradalom idején soros Antal János püspök is 1849-ig Enyeden lakott. Ugyanazon év novemberére azonban már nagyon legyengült, és a forradalmi események hatására Marosvásárhelyre menekült, a püspöki lak pedig szétvert állapotban lakhatatlanná vált.¹² A püspöki lak szétrombolásával együtt a püspöki levéltár és könyvtár nagy része is megsemmisült.

A következő három évben a generális notarius, Bodola Sámuel vette át a püspöki teendőket, de egyelőre csak helyettesként. Bodola 1841-től a Nagyenyedi Főtanoda tanára volt, de mivel 1849-ben a romos intézetben megszűnt a tanítás, visszament Marosvásárhelyre, ahol korábban már tanárkodott.¹³ 1854-ben pedig, amikor megnyílt Kolozsváron a „teológiai szeminárium”, ő is odaköltözött.¹⁴ 1852-től Antal János hivatalosan is lemondott püspökségről. A successio alapján¹⁵ Bodola Sámuel következett a püspöki méltóságban, amit kormányi jóváhagyás nélkül viselt. A püspöki teendőket kezdetben Marosvásárhelyről, majd 1854-től Kolozsvárról intézte. Az enyedi kollégium a püspöki dotációt továbbra is fizette, holott a püspök már nem tett eleget a még 1784-ben kötött megállapodásnak, azaz már nem lakott Nagyenyeden.

Mivel a nagyenyedi kollégium porokban hevert, a forradalom leverése után működésképtelenné vált, s így a teológiai szeminárium további működésének tárgyalása során, az 1853-as zágoni zsinaton már felmerült az a javaslat, hogy az elkövetkezendőkben a püspöki lakásnak ott kell lennie, ahol a teológiai szeminárium is működik.¹⁶ Ekkor még Marosvásárhely is szóban forgott mint főtanodai hely és így püspöki központ.

A nagyenyedi püspöki lakás sorsa szintén az 1853-as zágoni zsinaton dőlt el. A Főkonzisztórium 1853. május 20-i leiratában „értessítetik fő Tiszteletű Püspök Helyettes atyámfia arról, hogy a Nagyenyedi Püspöki lak árában, az Imre Miklós örököseinek

¹² I. m. 254.

¹³ Bodola Sámuel lelkészi pályáját 1817-ben kezdte Héderfáján, majd onnan Marosvásárhelyre hívták meg. Ezt követően néhány évig tanított az udvarhelyi iskolában mint teológiai professzor, majd pedig 1833 és 1841 között a marosvásárhelyi kollégium tanára volt.

¹⁴ BARTÓK György (1878): *Bodola Sámuel. Nagy papok életrajza*. Budapest. 262.

¹⁵ 1836-ban választották generalis notáriussá, ugyanakkor, amikor Antal Jánost püspökké, akinek egyébként veje is volt. A generalis notariusi tisztségre vetélytársa volt egykori göttingai kollégája, Salamon József is, aki 1852-ben, a püspöki tisztség betöltéskor egyike volt azoknak, akik a successio ellen szóltak.

¹⁶ ErdReflvt. FkLvt. A/3. Zsinat, 1853/15. 11.

tartozó 1579 frt activ adósság kiszérelés útján az Imre Miklós örököseiről a Nagyenyedi Tanodára át szállított, s annak biztosításául a Püspöki lak s annak jövedelme jeletetett ki, azon rendeléssel, hogy a Collégiumi előljáróság a jövedelmet a kamat fizetésére, tőke törlesztésére fordítsa”.¹⁷ A zsinat felkérte a Főkonzisztóriumot, hogy évenként értesítse a püspökhelyettest a püspöki lakból bejövő jövedelemről és arról, hogyan történik a tőke törlesztése.¹⁸

A következő évben a zilahi zsinaton végleg eldőlt a teológiai szeminárium sorsa is: ideiglenesen Kolozsvárra helyezték át. Az előző év javaslatát figyelembe véve a zsinat elhatározta, hogy a püspöki lakot is Kolozsvárra helyezték.¹⁹ A javaslat egyértelmű volt, mert a felsőbb tanügyi körökben csak a teológiai szeminárium felügyelete tartozott a püspök hatáskörébe.²⁰ A javaslatot más tény is indokolta, ugyanis a püspök így közelebb kerülhetett a Főkonzisztóriumhoz, amely 1790-től Kolozsváron székelt.

A zsinat felkérte a Főkonzisztóriumot, hogy „amíg álland és a püspöki tekintélyhez illendő lak, szerezethetne alkalmas szállásáról gondoskodni méltóztassék”.²¹ A zilahi zsinat gondoskodott a püspöki fizetésről is. Bodola Sámuel püspöki jövedelme 1 000 Ft volt, és ehhez járult 200 Ft lakásbér, míg az előző püspök jövedelme 1 200 Ft volt. A zsinati képviselők felkérték a papságot, hogy anyagi helyzetükhöz mérten adományokkal gyarapítsák a püspöki javadalmat.²²

Az enyedi püspöki lakkal kapcsolatosan az elkövetkező években a püspököt és a zsinatot értesítették arról, hogyan halad az enyedi püspöki lak felújítása, hova fordítják

¹⁷ ErdRefLvt. FkLvt. 1853/182, FkLvt. 1852/94.

¹⁸ ErdRefLvt. FkLvt A/3. Zsinat, 1853/51.

¹⁹ ErdRefLvt. FkLvt A/3. Zsinat, 1854/39. 18. „A Püspök lakásának Kolozsvárra leendő áttételébe a felhozott igen alapos okok tekintetéből teljesen beléegyezik közzsinatunk, kérvén atyafiságos indulattal a Mlgs Főegyháztanácsot, hogy addig, amíg álland és a Püspöki tekintélyhez illendő lak szerezethetne, alkalmas szállásáról gondoskodni méltóztasson”.

²⁰ A gimnáziumok és jogakadémiák a Főkonzisztórium felügyelete alatt állottak.

²¹ ErdRefLvt. FkLvt A/3. Zsinat, 1854/39. 19.

²² ErdRefLvt FkLvt. A/3 Zsinat, 1854/39. 7. pont.

a kiadott lakrészek bérét, valamint arról is, hogyan alakul a törlesztés.²³ Az enyedi püspöki lakás költséget és adósságot jelentett az egyházkerületnek. Például 1856-ban a püspöki lak adóssága 2 385 pengő forint volt.²⁴

Az elkövetkezőkben a püspök Kolozsváron, évtizedeken keresztül bérelt házban kényszerült lakni. A zsinat több ízben felkérte a Főkonzisztóriumot, hogy az ügyben intézkedjen.²⁵ Az 1861-es zsinat feliratban fordult magához a császárhoz a püspöki lak és javadalom körül kialakult hiány ügyében. A feliratban a zsinat sérelmezte, hogy a püspök az őt megillető, fizetesként járó püspöki jószágok kárpótlási tőkéjének kamatja igénybevételekor nehézségbe ütközött azzal, hogy félénként a minisztériumtól engedélyt kellett rá kérnie, valamint a kamatot csak úrbéri papírokban adták ki, amelynek értéke állandóan ingadozott.²⁶ Tekintettel arra, hogy a többi felekezet püspökei és iskolái – beleértve az ortodox felekezetet is – nagy adományokat kaptak a császári udvartól, kérték, hogy a 300 000 lelket számláló erdélyi református közösség is részesüljön császári támogatásban. Elsősorban a püspöki javadalmak kárpótlási tőkéjét a Főkonzisztóriumnak adják készpénzben, azért, hogy az összegből püspöki házat és felszerelést vásárolhassanak.²⁷

Miután Bodola Sámuel 1861-ben a császártól megkapta a hivatalos püspöki ki nevezést,²⁸ az Erdélyi Református Egyházkerület zsinata felvetette, hogy jó lenne Bodolát a tanári hivatal folytatása alól felmenteni, és illő fizetéssel ellátni, mivel jövedelme összesen csak 1 290 Ft-ot tesz ki.²⁹ A zsinat ígéretet tett, hogy intézkedni fog az ügyben. Tény, hogy Bodola püspök haláláig, 1866-ig a tanári lakásban élt. Özvegye átmenetileg – míg végleg Marosvásárhelyre költözött – a tanári-püspöki lakásban maradt.

²³ ErdRefLvt. FkLvt A/3. Zsinat, 1857/53. „Basa Mihály Nagyenyed egyházköri Esperes atyánk fia megbíztatik, hogy megvizsgálván azon lakon tett építéseket, kísértse meg az enyedi iskolai előljárással, edgyet értve egyszersmind annak magasabb ároni kiadhatását [...] próbálja meg, ha lehetne, annak jövedelmeiből valamit a tőke törlesztésére fordítani.”

²⁴ ErdRefLvt. FkLvt A/3. Zsinat, 1857/34.

²⁵ ErdRefLvt. FkLvt A/3. Zsinat, 1861/11.

²⁶ Uo.

²⁷ ErdRefLvt. FkLvt A/3. Zsinat, 1861/11.

²⁸ ErdRefLvt. FkLvt. 1861/259. Az 1909/1861. császári rendelkezés.

²⁹ ErdRefLvt. FkLvt. A/3. Zsinat 1861/12.

A püspöki lakásvásárlás ügyében a Főkonzisztórium bizottságot nevezett ki, amely azt a döntést hozta, hogy adja el a nagyenyedi püspöki lakást, amely az ottani kollégiumnak a használatában volt. A kollégiumot arra kötelezték, hogy az összegből 8 000 Ft-tal járuljon a Kolozsváron vásárlandó püspöki lakhoz.

A bizottság munkájával párhuzamosan a Főkonzisztórium 1863-ban az új püspöki lakás vásárlására gyűjtési akciót is indított.³⁰ Mivel az enyedi püspöki lakásban két tanár lakott, kötelezték őket, hogy évenként 360 Ft-ot fizessenek a Kolozsváron élő püspök albérleti összegébe.³¹ A nagyenyedi kollégium vezetősége tiltakozott a nagy összeg kifizetése ellen, mivel a lakásban csak egy tanár tudott rendes körülmények között lakni, kettőnek túl kicsinek bizonyult, és az 1848-ban történt rongálás óta saját pénzükből sokat fektettek be a lakás felújításába.³² A kollégium vezetősége kijelentette, hogy az összegből csak 6 000 Ft-ot hajlandó kifizetni, a többi 2 000 Ft-ot, amely a „Státus-ház” megvásárlására szükséges, a püspökség adomány útján gyűjtse össze. Az elkövetkező években az eladás körül több intézkedés is történt, miközben a kollégium rendszeresen folyósította a megállapított bérleti összeget.

A Bodolát követő Nagy Péter püspök (1866–1884) lakhelyéről a Főkonzisztórium gondoskodott, amely a Státus-házban jelölte meg a későbbi püspöki lakást és székelyhelyet.³³ Nagy Péter püspök azonban ezt nem fogadta el, hanem arra kérte a Főkonzisztóriumot, hogy továbbra is lakhasson a saját kolozsvári házában, mindaddig, amíg a teendőit onnan intézni tudja,³⁴ a kijelölt lakrészt pedig adják bérbe, és a kapott összeggel a Főkonzisztórium rendelkezék a legjobb belátása szerint.

³⁰ ErdRefLvt. FkLvt. 1863/45.

³¹ ErdRef Lvt. FkLvt. 1864/350.

³² ErdRefLvt. FkLvt. 1863/2.

³³ ErdRefLvt. FkLvt. 1866/195. „Egyházfőtanácsunk alábbi határozata szerint püspökünk eddigi szállását azon tanoda birtokába jelenleg vissza nem bocsáthatja, hanem ahelyett cserébe átadja a Státusház emeletében kijelölt lakást avégett, hogy a Mlgs eljáróság addig, amíg a püspökünk özvegye átköltözend, tanárát oda helyezhesse be.”

³⁴ ErdRefLvt. FkLvt. 1866/262.

A kiegyezést követő időszakban, 1870-ben, a magyar közoktatásügyi minisztérium az új állami tanítóképző számára szándékozott volna az enyedi püspöki lakot megvásárolni.³⁵ Ezzel kapcsolatosan a Főkonzisztórium egy bizottságot nevezett ki a tárgyalások lebonyolítására. A bizottság a teljes nagyenyedi ingatlant 12 000 Ft-ra becsülte fel.³⁶ A Főkonzisztórium a vásárlásba beleegyezését adta,³⁷ és a házzal egyidőben szóba került a miriszlói csűrös kert, a tinódi tanyák, valamint az ún. „collégium kertje”-nek az eladása is. A vásár megtörtént, de az enyedi kollégiumot a püspöki járadék rendszeres fizetése alól a továbbiakban sem mentesítették, azzal az indokkal, hogy egyelőre a püspöki hivatalnak nincs kellő anyagi fedezete a püspöki lakást fizetni.

Nagy Péter halálát követően első ízben történt meg nem successio elve alapján a püspöki szék betöltése,³⁸ amikor 1884-ben Szász Domokost választották meg püspöknek. Ennek a választásnak kapcsán kérték a nagyenyediek a fizetség alóli felmentésüket, azzal az indokkal, hogy igaz ugyan, hogy a püspök hivatalos állásából kifolyólag az Enyeden működő teológiai szemináriumnak a felügyelője és kormányzója, de nem lakik a városban.³⁹ A zsinat a kérést nem fogadta el, és továbbra is elrendelte a püspök fizetésének pótlását, mert az „más forrásból fedezhető nem lesz”.⁴⁰

Az 1890-es években a kolozsvári Theológiai Fakultás épületével párhuzamosan került sor egy állandó püspöki lakás megépítésére.

Az 1870-es évek átszervezésével párhuzamosan, amikor az állandó Igazgatótanács beindította tevékenységét, a püspöki lak körül is egyre inkább tisztázódott a helyzet, Kolozsvár elnyerte elismerését, és az Erdélyi Református Egyházkerület központjává lett.

³⁵ ErdRefLvt. FkLvt. 1870/84.

³⁶ ErdRefLvt. FkLvt. 1869/97.

³⁷ ErdRefLvt. FkLvt. 1870/628.

³⁸ A kezdeteket 1726-ban kell keresnünk, amikor a nagyenyedi zsinaton a Főkonzisztórium felvetette először a successiót. Az okot abban kell keresnünk, hogy VI. Károly betiltotta a zsinattartást. Ebben a helyzetben született meg az a mentő ötlet, hogy a püspöki szék megüresedése esetén a főjegyző foglalja el választás nélkül a püspöki méltóságot. Első magyar református példa erre 1724-ben történt, amikor Debrecenben Zoványi P. György főjegyzői állásából egyenesen püspöki méltóságba került.

³⁹ ErdRefLvt. FkLvt. 1885/22.

⁴⁰ ErdRefLvt. Igtan. Közgyűlés 1885/11.

Felhasznált irodalom:

BARTÓK György (1878): *Bodola Sámuel*, In: *Nagy papok életrajza*. Budapest.

LUKÁCS Olga (2010): *Date privind istoria episcopiei reformate din Transilvania în secolele XVI–XVII*, In: Lukács Olga et al. (szerk.): *Evoluția instituțiilor episcopale în Bisericile din Transilvania. De la începuturi până la 1740*. Partea I. Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană. 99–119.

(2015): *Az Erdélyi Református Egyház 19. századi újrászervezése a kálvini egyházszervezet tükrében*, In: Pálfi József (szerk.): *Kálvini vonások a magyarok lelki arcán*. Debrecen – Nagyvárad Hatvani István Teológiai Kutatóintézet, Debreceni Református Hittudományi Egyetem. 254–273.

(2020): *Püspöki successio és a patrónusi jog kérdése az erdélyi református egyházban a 18–19. században*, In: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány–Identitás–Történelem. 2019 (Sorozat: Reformáció Öröksége 3/1)*. Budapest, L'Harmattan. 365–374.

MAKKAI Domokos (1878): *Antal János*, In: *Nagy papok életrajza*. Budapest.

Levéltári források:

Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Főkonzisztoriumi Levéltár.

Erdélyi Református Egyházkerület Levéltára, Zsinati Levéltár.